

Emotionaliteit

1. Introductie

De term sociaal-emotioneel wordt al snel in de mond genomen. Vaak weten leerkrachten nog wel wat er onder wordt verstaan, maar sommige ouders doen er lacherig over, want voor hen is dat een vaag begrip. Toch is het omgaan met gevoelens en het uiten van gevoelens een belangrijk ontwikkelingsaspect, simpelweg omdat de emoties van invloed zijn op het gedrag/het functioneren en andersom.

2. Omschrijving

Twee vormen:

Vorm 1: te weinig emoties

Bij dit beeld gaat het om kinderen die zich niet of nauwelijks uiten over hun gevoelens. Als ze spreken gaat het om zakelijke inhoud en feiten. Ook tijdens het spelen is hun spel niet doorleefd. Op hun gezicht zijn geen/nauwelijks gevoelens af te lezen.

Vorm 2: te veel emoties

Het is ook mogelijk dat een kind te veel bezig is met zijn gevoel, alles te veel sentimentaliseert en onvoldoende afstand kan nemen van de dingen. Het kind reageert overal emotioneel op en heeft te weinig mogelijkheden zijn gevoelens in de hand te houden of op de achtergrond te stellen. Deze kinderen zijn vaak impulsief, kunnen plotseling heftig reageren, gauw boos of verdrietig worden, gauw bang en blij zijn, enzovoorts. Het spreekt vanzelf dat er pas sprake is van een probleem als de overwegingen van pagina 23 tot en met 24 van het voorafgaande van toepassing zijn. Emoties kunnen door de leerkracht opgevraagd worden door rechtstreeks aan het kind te vragen wat het van iets vindt. Kinderen kunnen hun gevoelens ook spontaan uiten.

Toegevoegde gegevens

Bij emotionaliteit gaat het om:

- Bewustwording van jezelf, zelfkennis en zelfbeeld. Bij emotionaliteit gaat het om gevoelens met betrekking tot het eigen functioneren, voor zover het niet direct de relatie tot anderen betreft, bv. gevoelens ten opzichte van eigen prestaties in werksituaties, gevoelens ten opzichte van materialen, dieren, enz.;
- Gevoelens ten opzichte van eigen gedrag en dat van anderen in sociale situaties. Het gaat dan om gevoelens voor, tijdens en na sociale interacties betreffende die sociale situaties. Ook gevoelens ten opzichte van personen die men niet meer 'ziet' zijn onderdeel van de (sociaal) emotionele ontwikkeling.
- Inleven in gevoelens van anderen;

- Het geven van oordelen over gedrag, sociaal;
- Gedrag van anderen of van jezelf, wat mag wel/niet in sociale contacten (Wat vind jij daar nu van?).

EQ

Een invalshoek is ook het EQ. Het begrip EQ is een hype. Het begrip is in 1997 geïntroduceerd door Goleman. Wij achten het een onbruikbaar begrip vooral vanwege de Nederlandse vertaling van *Emotionele intelligentie*. Emotionaliteit is een breder begrip en beperkt zich niet tot de emotionele cognitie, maar houdt ook gevoelens en attitudes in.

3. Diagnose

Breng de emotionaliteit van het kind in kaart met de observatielijst op pagina 336 en de vragenlijst op pagina 337. Als u in het bezit bent van het Handboek voor gedrag & gedragsproblemen kunt u ook nog de Sociaal-emotionele taaltest uitvoeren. Zie bijlage 65-74 van dat handboek.

Wanneer is het problematisch?

Evenals bij alle andere gedragsproblemen is ook hier weer de centrale vraag; 'Wanneer is er sprake van

Een extra diagnosetip

U kunt de specifieke diagnosemiddelen die bij dit orthobeeld horen gebruiken, maar u kunt ook de meer algemene diagnosemiddelen uit deze orthotheek hanteren. Zie daarvoor de opzet voor de gedragsdiagnose zoals weergegeven op pagina 21 t/m 40 en dan de diagnosemiddelen:

- diagnosezoekwijzer op pagina 22
- diagnosehulp 1 op pagina 29-33
- diagnosehulp 2 op pagina 34-36
- diagnosehulp 3 op pagina 37
- diagnosehulp 4 op pagina 38-40

problematisch gedrag?' Op pagina 23-24 hebben we een zestal overwegingen besproken die een rol spelen bij de vraag of gedrag problematisch is of niet. Bij kinderen die zich emotioneel te weinig of te veel uiten gaat het vooral om de vraag of het gedrag nadelig is voor de huidige of verdere ontwikkeling van het kind. Vanzelfsprekend speelt de persoonlijke visie van de leerkracht daarbij een rol. Immers, hoeveel belang/waarde hecht u aan een evenwichtige ontwikkeling van het kind en in hoeverre vindt u dat u een taak hebt om als leerkracht de ontwikkeling van de persoonlijkheid van een kind te begeleiden?

Ook als u vindt dat uw taak vooral ligt op het gebied van de leerstof dient u zich te realiseren dat kinderen met emotionele problemen belemmerd kunnen worden in het verwerven van leerinhouden omdat deze emotionele problemen het kind afleiden van het werk. Over het algemeen is men het er wel over eens dat een gevarieerd en gedifferentieerd gevoelsleven nodig is voor het kennen, om kunnen gaan en in de hand houden van de eigen gevoelens en het kennen van de gevoelens van anderen. Dat maakt een kind weerbaar voor de problemen die het in zijn leven tegenkomt en het omgaan met anderen, wat op school ook belangrijk is.

4. Verklaringen

In het nu volgende geven we een viertal verklaringen voor het ontstaan van deze beelden.

4.1 Milieufactoren

Het feit dat een kind zich weinig emotioneel uit, kan te maken hebben met het gegeven dat het in een gezin opgroeit waarin weinig emoties worden getoond.

Het gevoelsleven ontstaat immers als het kind in zijn directe omgeving in aanraking komt met uitingen van gevoelens en als ouders de gevoelens van het kind

verwoorden. Zakelijk ingestelde ouders hebben vaak ook kinderen die zich weinig doorleefd uiten.

Een teveel aan emotionele uitingen kan met het andere uiterste te maken hebben, namelijk ouders die zich te veel emotioneel uiten en alles sentimentaliseren.

4.2 Relatie met sociaal-emotionele problemen

Kinderen kunnen zich emotioneel te weinig uiten omdat ze zich schamen voor hun gevoelens of omdat ze nog intensief bezig zijn met de verwerking van een probleem, een scheiding bijvoorbeeld of de aanraking met de dood. Ook faalangst kan een rol spelen. Andere kinderen die zich makkelijker uiten kunnen zich, als reactie op sociaal-emotionele problemen, juist overdadig emotioneel uiten.

4.3 Een beperkte ontwikkelbaarheid en leerbaarheid

Kinderen kunnen moeite hebben zich emotioneel te uiten, omdat ze over het algemeen moeite hebben dingen te leren en weer toe te passen/ te uiten. Daarbij komt dat emotionele begrippen zeer abstract zijn en voor kinderen daardoor extra moeilijk om te leren. Het kan dan gaan om kinderen die om de een of andere reden een cognitieve leerstoornis hebben in de vorm van problemen hebben met het opnemen, verwerken en weer gebruiken van informatie/ervaringen. Het kan ook gaan om kinderen die thuis wel voldoende in contact komen met emoties, maar van deze ervaringen geen ervaringskennis kunnen maken.

Soms hebben kinderen stemmingsstoornissen zoals depressies, waarbij ze zich diep ongelukkig kunnen voelen. Sommigen hebben moeite om bij kinderen over depressies te spreken, maar een depressieve grondtoon komt men als aanduiding wel tegen. Zie ook blz. 309 en verder. Kinderen kunnen sterk het gevoel hebben, dat het kwade het goede zal overwinnen. Kenmerkend is een verdrietige grondtoon, een remming van het algehele functioneren en angst.

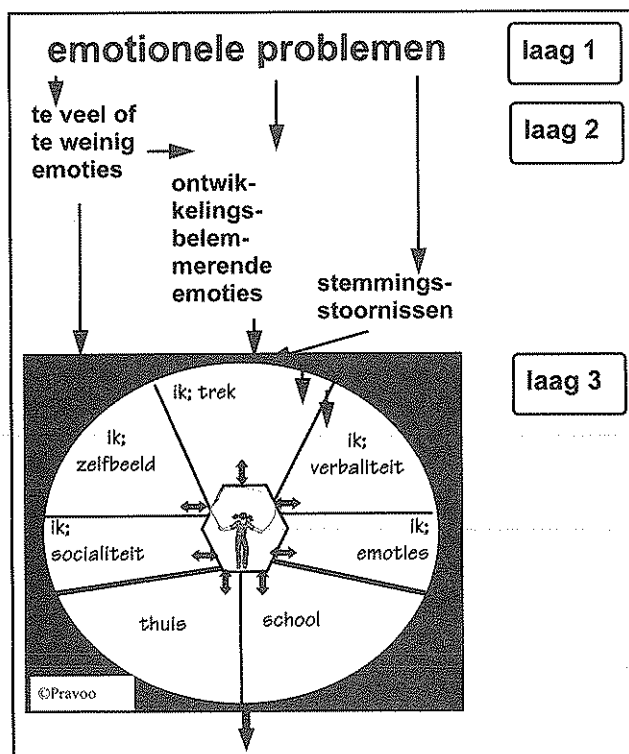
Soms is het een aanpassingsreactie op een nieuwe situatie of gebeurtenis. Een beperkte of overdadige emotionaliteit kan te maken hebben met de opvoeding thuis, waarbij de ouders zelf al dan niet emoties uiten en bespreken met het kind. Een ernstig tekort aan affectie en liefde kan depressies bij kinderen veroorzaken. Over het algemeen gaat men ervan uit, dat aanleg en dramatische levensgebeurtenissen ernstige emotionele problemen kunnen veroorzaken, zoals een gebrek aan emotionaliteit (verdringen) of een depressie. Dat komt ook veel voor bij ADHD. Vanaf acht jaar kunnen kinderen al aan zelfdoding denken.

5. Begeleiding

Noteer de gekozen handelingsplaninhouden op het formulier van blz. 44.

5.1 Begeleiding; technieken

Bij de begeleiding van kinderen met emotionele problemen kunt u ook orthopedagogische technieken toepassen. Zie voor de opsomming pagina 49-118.

- denk altijd aan de basistechniek van het visualiseren. Visualiseer hoe het kind reageert of visualiseer hoe anderen met emoties reageren op situaties om het kind op die manier bewust te maken van emoties die een mens kan hebben. Zie blz. 51. Verder:
- 3-8: dramatische expressie, pagina 89;
- 3-10: sociaal-emotionele projecten, pagina 93;
- 3-31: emotioneren, blz. 113.

5.2 Begeleiding; aanvullende mogelijkheden

In het nu volgende geven we puntsgewijs de begeleidingsmogelijkheden weer. We doen dat in twee delen:

- 1. kinderen die zich emotioneel te weinig uiten;
- 2. kinderen die zich emotioneel te veel uiten.

1. Kinderen die zich emotioneel te weinig uiten

1.1 Maak gebruik van het programma zoals weergegeven in bijlage 1 op blz. 338. Dat is een programma om kinderen systematisch maar geleidelijk emoties aan te leren of in elk geval ze kennis te laten maken met emoties, in de hoop dat dat bij hen een bewustwording van hun eigen gevoelens op gang brengt.

1.2 Het is van belang tijdens een huisbezoek te bekijken of men thuis mogelijkheden heeft aandacht te besteden aan de sociaal-emotionele ontwikkeling. Dat kan op de volgende wijzen:

- De ouders uiten hun eigen gevoelens ten opzichte van bepaalde gebeurtenissen en bespreken deze met het kind. Het kind weet/ervaart dat zijn eigen ouders ook gevoelens hebben en leert daarvan.
- De ouders vragen naar de gevoelens van het kind naar aanleiding van bepaalde gebeurtenissen:
 - 'Wat vind jij daar van?'
 - 'Wat zou jij doen?'
 - Enzovoorts.
- De ouders lezen voor uit een boekje waarin de hoofdpersonen ook dingen beleven en hun gevoelens uiten. Dit wordt dan weer nabesproken.

1.3 Actief luisteren is een mogelijkheid om (voorlopig) gevoelens van het kind onder woorden te brengen. Deze benadering is ontwikkeld door Gordon (Zie 'Beter omgaan met kinderen' van Thomas Gordon, Amsterdam 1979.). Binnen deze benadering brengt de leerkracht het gevoel van het kind onder woorden om zo gevoelens te koppelen aan situaties. We geven enkele voorbeelden:

- het kind is bezig met iets wat niet wil lukken. U zegt dan: 'Dat vind je helemaal niet leuk hè dat het niet gaat, je kunt er echt wel boos om worden en je denkt waarom lukt dat maar niet.' Het kind reageert daar dan veelal met 'ja' op en u probeert verder met het kind over de situatie te praten. Als het lukt zegt u: 'Nu ben je wel blij dat het gaat hè?'
- als het kind iets voor het eerst moet doen: 'Je bent een beetje bang en je denkt hoe moet dat nu, dat durf ik eigenlijk niet.' Steeds probeert u, zoveel mogelijk

gericht op het kind, zijn gevoelens onder woorden te brengen. Aan het begin van deze aanpak zal het kind alleen maar met ja of eventueel nee reageren, maar later, als het kind wat meer van deze benoemde ervaringen heeft gehad, zal het mogelijk zijn wat uitgebreider na te praten. Actief luisteren wil zeggen dat u niet alleen luistert/kijkt naar het kind maar interpreteert en terugkoppelt. U kunt dit individueel doen, maar ook wel naar de hele klas gericht.

1.4 Kinderen doen ook veel emotionele ervaringen op als ze anderen horen praten over hun gevoelens. Het kringgesprek is daar een goed middel voor. Het kan dan gaan om sociaal-emotionele kringgesprekken naar aanleiding van iets waarmee een kind spontaan komt in een kringgesprek. Het kind vertelt bijvoorbeeld dat het bang voor iets was en u praat met de hele klas over dat thema door:

- 'Wie is er ook wel eens bang?'
- 'Waar ben je dan bang voor?'
- 'Hoe voel je je dan?'
- 'Wat doe je dan?'

1.5 Het is ook mogelijk dat u zelf thema's introduceert en daar over verder praat. Zie

- acceptatie van jezelf;
- inleven in de gevoelens van anderen;
- bewustwording van eigen gevoelens;
- uiting kunnen geven aan eigen gevoelens.

1.6 Dramatische expressie is ook een goed middel om sociaal-emotionele ervaringen te (zien) uiten. Het kind ziet dan hoe anderen met gevoelens omgaan en kan zo zijn eigen gevoelsleven uitbreiden. Laat dan zoveel mogelijk sociaal-emotionele onderwerpen uitspelen. Zie voor de begrippen de sociaal-emotionele begrippenlijst van bijlage 1.

1.7 Het is aan te bevelen ook zelf uw emoties te uiten. Als er zich situaties voordoen, kunt u de kinderen vertellen hoe u zich voelt. Dit kunt u bijvoorbeeld doen tijdens het kringgesprek. U kunt dan vertellen dat u ook zoiets hebt meegemaakt en hoe u zich toen voelde. Door de processen van identificatie en imitatie leren kinderen veel van deze uitingen van de leerkracht.

1.8 Vooral voor kinderen met een beperkte leerbaarheid, maar ook voor kleuters is het aan te bevelen afbeeldingen van gevoelens te gebruiken. Van een groot aantal gevoelens zijn wandplaten gemaakt.

1.9 Bij de voorafgaande onderdelen kunt u steeds eerst bekijken of het kind spontaan reageert. Vindt dit spontaan reageren onvoldoende plaats, dan kunt u het kind ook rechtstreekse vragen stellen.

1.10 Bij jonge kinderen kunt u ook met behulp van de poppenkast sociaal-emotionele thema's spelen.

Observatielijst Emotionaliteit

Naam/groep:

Geboortedatum:/ingevuld op:/ingevuld door:

Situatie-observaties

1. Probeer d.m.v. observaties in kaart te brengen welke typen emotionele problemen zich bij het kind voordoen.

Denk daarbij aan:

1.1 Overgeëmotioneerd reageren op bepaalde situaties zoals het snel heftig reageren, gauw boos of verdrietig worden, gauw bang, of overdreven blij zijn. Het kan ook voorkomen dat kinderen helemaal blokkeren door hun gevoelens.

1.2 Het kind toont nauwelijks emoties. Het spel is niet doorleefd, op het eerste gezicht zijn geen/nauwelijks gevoelens af te lezen.

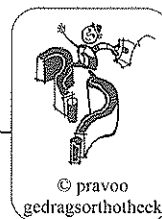
1.3 Is het te veel of te weinig aan emoties nadelig voor het functioneren van het kind nu of in de toekomst van het kind?

1.4 Het kind heeft stemmingsstoornissen, bijv. zonder directe aanleiding neerslachtig zijn en dan weer opgewekt?

2. Leg ook vast hoe vaak u dit gedrag waarneemt per week/per dag.

3. Probeer er ook achter te komen waar de gevoelens betrekking op hebben. Bijvoorbeeld op het kind zelf, op anderen, op bepaalde situaties, etc.

Diagnostische vragenlijst Emotionaliteit

Naam/groep:

Geboortedatum:/ingevuld op:/ingevuld door:

1. Ik-trek

1.1 Hoe is de technische beheersing van de andere expressiemiddelen? Het is immers vanzelfsprekend dat een kind technisch redelijk moet kunnen tekenen willen we het tekenen als middel gebruiken om gevoelens te uiten. Hoe staat het met de technische beheersing van:

- muziek:
- tekenen:
- handenarbeid:
- dramatische expressie:
- spelvaardigheid in de poppenhoek, aan de bouwtafel, in de bouwhoek, etc.:

1.2 Hoe is de algemene leerbaarheid van het kind?

1.3 Heeft het kind nog bijzondere andere gedragsproblemen?

1.4 Is het kind altijd zo geremd of overdadig?

2. Ik-verbaliteit

2.1 Hoe is het taalontwikkelingsniveau van het kind? Daarbij gaat het vooral om de volgende aspecten:

- woordenschat:
- taalbegrip:
- spreekvaardigheid:
- schriftelijke stelvaardigheid:

3. Ik-zelfbeeld

3.1 Hoe is het zelfbeeld van het kind? Stel dat vast met behulp van bijlage 8.2 blz. 370 en verder. (Voor de mate waarin het kind voldoende zelfvertrouwen heeft of faalangstig is, is het zelfbeeld van veel belang).

4. Ik-emotionaliteit

4.1 Hoe zijn de spontane sociaal-emotionele uitingen van het kind?

4.2 Hoe zijn de sociaal-emotionele uitingen als u er wel om vraagt? Bijvoorbeeld:

- 'Wat vind jij daar nu van . . .?'
- 'Hoe zou jij je voelen als . . .?'
- 'Hoe voelde jij je toen?'

5. Ik-socialiteit

5.1 Hoe zijn de sociale vaardigheden van het kind?

5.2 Zijn er speciale sociale problemen?

6. School

6.1 Hoe reageert u als het kind zich te veel of te weinig emotioneel uit?

6.2 Uiten de klasgenoten zich wel voldoende emotioneel?

6.3 Hoe reageren de klasgenoten op het kind?

6.4 Is het kind voldoende geaccepteerd door de klasgenoten?

6.5 Word het kind gepest?

7. Thuis

7.1 Heeft het eventueel overdadig emotioneel uiten op school te maken met het feit dat de ouder(s) dit thuis ook naar het kind toe doet(n)?

7.2 Uit het kind zich thuis wel of niet emotioneel? Hoe uit het kind zich dan thuis?

7.3 Komt het kind thuis wel voldoende in aanraking met emotionele uitingen? Praten de ouders daar wel met het kind over?

Aanvullende gegevens:

1.11 Zorg ervoor dat het kind zich op school voldoende veilig voelt. Zich beperkt uiten, kan ook te maken hebben met het feit dat het kind zich niet veilig voelt. Zoek wat vaker contact met het kind, stel het gerust en probeer erachter te komen waardoor het kind zich onveilig voelt en probeer wat aan die achtergrond te doen.

1.12 Voorlezen, samen prenten bekijken en sociaal-emotionele inhoud bespreken is eveneens een bruikbaar middel.

2. Kinderen die zich emotioneel te weinig uiten

2.1 Als u weet tijdens welke situaties het kind heftig reageert, kunt u het kind ook voorbereiden op zo'n situatie. U bespreekt wat er gebeurt en u bespreekt ook hoe het zich dan kan gedragen. U begint te vertellen of te vragen wat het kind voelt en geeft dan de reactiewijze van het kind aan.

2.2 Voor deze kinderen is het van belang dat ze zien en horen hoe anderen met hun gevoelens omgaan. Ze moeten dan geconfronteerd worden met het gevoelsleven van anderen. Dat kan door middel van enkele activiteiten die we in het voorafgaande aan de orde hebben gesteld:

- kringgesprekken, zie 3-7, op blz. 88
- speciale spelbegeleiding, samen met een of meer andere kinderen (zie blz. 693 en verder);
- dramatische expressie zie 3-8, blz. 88;
- uitingen van de leerkracht over haar/zijn gevoelens m.b.t. diverse gebeurtenissen

2.3 U kunt deze kinderen ook heel erg gericht begeleiden door:

• A. het kind goed in de gaten te houden en een situatie waarin het kind zich overdadig emotioneel uitte te noteren.

• B. nu kiest u een werkvorm. Bijvoorbeeld kringgesprek, spelbegeleiding of dramatische expressie en u schept dezelfde situatie als die waarin het kind 'zichzelf niet meer in de hand had'. U vertelt over zo'n situatie en daarna wordt er verder over gesproken of over gespeeld. Het kind kan nu zien hoe anderen reageren op zo'n situatie. Zeer belangrijk is het om het kind, nadat het anderen heeft horen vertellen (in het geval van kringgesprek) of zien spelen (bij spelbegeleiding of dramatische expressie), een beurt te geven zodat het kan vertellen/spelen hoe het zelf reageert. Het kind kan dan toepassen wat het van anderen gehoord of gezien heeft.

2.4 Bij 2.3 gaat het om een indirecte benadering. Het is ook mogelijk een directe benadering toe te passen door het kind voor te doen hoe het emotionele situaties de baas kan blijven. U bespreekt wat gebeurd is, vertelt het kind hoe het zich gedroeg en 'oefent' met het kind hoe het zich ook kan gedragen als het weer in zo'n situatie komt. U kunt samen de rollen spelen.

2.5 Ga ook op huisbezoek en bespreek met de ouders hoe zij op heftige emotionele uitingen kunnen reageren, namelijk:

- zelf rustig blijven;
- het kind indien mogelijk vasthouden;
- het gebeurde nabespreken en het kind aangeven hoe het zich ook kan gedragen;
- het kind voorbereiden op situaties waarin het zich gewoonlijk heftig uit;
- zo rustig mogelijk reageren op emotionele gebeurtenissen.

2.6 Kinderen die zich overdadig emotioneel uiten, laten zich helemaal meeslepen door hun gevoelens. Naast het voordeel dat je uiten je kan opluchten heeft dit toch het nadeel dat je er weinig verder mee komt en niet leert een situatie aan te kunnen en afstand te nemen. Een bepaalde vorm van afstand nemen is het rationaliseren. Bij deze techniek wordt het kind aanzet even afstand te nemen door zijn situatie te overdenken.

6. Ouderadvisering

Zie voor de advisering aan de ouders de map *Tips voor thuis* en dan pagina 57, 117.

7. Verder lezen/websites

Zie over de emotionele ontwikkeling:

<http://eq.startpagina.nl>

Over de emotionele ontwikkeling zijn er weinig sites, maar googlen met EQ levert veel sites op. Zie ook:

- *Hoe vergroot is het EQ van mijn kind* van Lawrence E. Shapiro, Boom 1998;
- *Emotionele intelligentie* van Daniel Goleman, Olympus non-fictie, 2005;
- *Ontwikkelen van emotionele intelligentie* van A. van de Harst, e.a. HBuitgevers 2003.

8. Bijlagen

8.1 Sociaal-emotionele woordenschat

In het nu volgende wordt een programma geboden voor het leren verwerven van emoties, bedoeld voor kinderen met een beperkt emotioneel leven. Centraal daarbij staan de emotionaliteitsbegrippen. Het uitgangspunt is dat gedurende een gehele week, iedere dag, het begrip van de week even aan de orde komt vanuit het hoofd (wat wordt eronder verstaan), vanuit het hart (welke gevoelens roept het op) en vanuit de handen (wat kun je concreet doen) standpunt.

De opbouw is dan:

- 1. Introduceer het begrip op maandag;
- 2. Laat de kinderen daar aansluitend op reageren;
- 3. Kom er iedere dag even op terug/doe er iedere dag wat mee.

Mogelijke introductie- en verwerkingsvormen zijn:

introductie

Varianten

- Introductie van het begrip door iets te vertellen dat u zelf hebt meegemaakt of hebt gezien. Vraag de kinderen daarop te reageren; wat vinden zij daarvan, wat zouden zij doen, hebben ze dat ook wel eens meege-

maakt?;

- Introductie van het begrip door een verhaal te vertellen. Probeer zelf een verhaal te bedenken waarin kinderen iets meemaken dat met dat onderwerp te maken heeft en laat de kinderen daarop reageren, enzovoorts;
- Introductie van het begrip door een verhaal voor te lezen. Als u weet welke onderwerpen er in uw bakje zitten dan is het van belang daar op te letten als u verhalen onder ogen krijgt en die verhalen te kopiëren, te voorzien van het nummer van de kaart en in een map op te bergen. Volg ook de inhoud van jeugdbladen als Okki, etc.
- Introductie van het begrip door een gedichtje voor te lezen. Ook hier geldt dat u die zelf moet verzamelen;
- Introductie van het begrip door te vertellen wat u bij de kinderen hebt gezien in het lokaal, tijdens gym of buiten;
- Introductie van het begrip door te vertellen wat anderen hebben meegemaakt;
- Introductie van het begrip d.m.v. een poppenkastvoorstelling;
- Introductie van het begrip d.m.v. een handpoppenstukje;
- Introductie van het begrip d.m.v. een krantenknipsel;
- Introductie van het begrip d.m.v. een videoband; Bekijk de verzameling banden bij u op school en zoek naar fragmenten die u kunt gebruiken;
- Introductie van het begrip d.m.v. een liedje. Kijk op de CD's van Kinderen voor Kinderen. Noteer op de kaart het nummer;
- Introductie van het begrip d.m.v. een bijbelverhaal;
- Introductie van het begrip d.m.v. een sprookje;
- Introductie van het begrip d.m.v. een tekening, prent of cartoon;
- Introductie van het begrip d.m.v. een mopje.

Na de introductie:

- Spreekt u het woord heel duidelijk uit;
- Laat u een kind het woord nazeggen;
- Noteert u het woord op het bord (vanaf de tweede helft van groep 3);
- De kinderen trekken het gezicht dat bij het woord hoort;
- Laat u de kinderen een zin bedenken waarin dat woord voorkomt;
- Laat u de kinderen hun eigen ervaringen weergeven;
- Biedt ontwikkelend onderwijs, in de zin dat u zelf iets inbrengt door een aspect te noemen waar de kinderen niet op gekomen zijn. Het is immers onderwijs en dat betekent dat ze ook iets van u moeten leren.

Gedurende de week kunt u het volgende doen:

- U vraagt iedere dag even of de kinderen iets over het woord van de week weten te vertellen;
- U vertelt zelf wat u t.a.v. het begrip hebt meegemaakt;
- U hanteert nu het woord gekoppeld aan iets wat er gebeurd is;
- U laat iets doen dat met het woord te maken heeft.

Denk eraan: het gaat niet alleen om weten en voelen, maar ook om de handen, dus het doen. Als het gaat om medelijden dan kunt u ook het troosten laten uitvoeren. Bekijk zo steeds wat u de kinderen kunt laten doen en welke sociale vaardigheid u aan het begrip kunt koppelen;

- U laat de kinderen zelf een dagboek bijhouden met dingen die met het onderwerp te maken hebben;
- U geeft één of meer kinderen de opdracht een dagboek bij te houden dat met het onderwerp te maken heeft;
- U laat een collage maken over het onderwerp;
- U laat een klassencollage maken m.b.t. het onderwerp. Alle kinderen mogen dan afbeeldingen plakken die ze tegengekomen zijn m.b.t. het onderwerp;
- Zet na verloop van tijd de behandelde begrippen op kaartjes; laat kinderen een begrip uitbeelden, waarna de rest van de kinderen moet raden om welk begrip het gaat. Bij kinderen in groep 1 t/m 3 (sbo.) kunt u dit doen d.m.v. influisteren van een begrip;
- Knip foto's uit weekbladen en laat kinderen raden hoe de mensen op die foto's zich voelen;
- Vertel iets of trek een bepaald gezicht en laat de kinderen vertellen hoe dat heet;

De emotionaliteitsbegrippen staan op pagina 340. Ze zijn alfabetisch weergegeven. Bepaal zelf welke begrippen u aanbiedt.

Bijlage 8.2 De serie *Kijk en beleef*

Bij Kwintessens in Amersfoort geeft men de serie *Kijk en beleef* uit met boekjes waarin de volgende sociaal-emotionele begrippen worden behandeld:

- heimwee
- vriendschap
- verantwoordelijkheid
- ruzie
- plagen
- eerlijk zijn
- doodgaan
- teleurstelling
- mama krijgt en baby
- doorzetten
- ziek zijn
- weerbaar zijn
- jaloers zijn
- scheiding
- kiezen
- geduld hebben
- van fouten kun je leren
- boos zijn
- verveling
- verliefdheid
- durven
- verhuizen
- samenwerken
- dat lust ik niet
- ik kan niet slapen
- jezelf presenteren
- misbruik
- bedplassen

Emotielijst

A	aanraken	aanpakken (ergens wel/niet wat van aantrekken)	aardig	acceptatie	achterbaks	achter de ellebogen	adoptie	affectie	afgunstig	afkeer	afkeuren	agressie	akelig	alleen	anders	angst(ig)	apart	argwanend	asociaal	assertief	autoritair																																																					
B	baas willen zijn	balen	bang	bedeesd	bedplassen	bedreigd	bedriegen	bedroefd	bedrog	bedrogen	beheersen	bekeken	belangstelling	belachelijk	belazerd	belazeren	beledigd	beleefd	belonen	beloven	beoordeeld	beschaamd	bescheiden	beschuldigen	beslissen	besluiteloos	best doen	beter zijn	betuttelen	bewondering	bezorgd	binding	blij(-dschap)	blozen	bokkig	boos	bot doen	braaf	branie	brommen	brutaal	buitenbeentje	buitensluiten																															
C	chagrijnig	chanteren	club	communicatie	compliment	conclusie trekken	conflict	confronteren	contact	cool	D	dankbaar	delen, samen	democratie	depressief	dierbaar	discriminatie	discussie	dom	dood	doorzetten	down	drift(-ig)	droefheid	(droevig)	dromen	durven	E	echt	eenzaam	eerbied	eerlijk	egoïstisch	eigenaardig	eigenwijs	eng	enthousiast	erbij	erbij horen	ergeren	ernstig	excuus	F	falen	fantasie	flink	fouten maken	futloos	G	gang gaan, eigen	geaccepteerd	gebed	geboden	geduld	geheim	gehoorzaam	gejaagd	gek	gelaten	gelden	geluk(-kig)	gemeen	gemeenschappelijk	genegeerd	gerustgesteld	geruststellen	gesloten	gespannen	gesteund	geweld	geven	gevoel		
H	haat	handicap	handig	hartelijk	hatelijk	heersen	heimwee	helpen	hoop	houding	hufter	huilen	hulpeloos	humeurig	humor	I	ik	illusie	inbeelden	incest	in de steek gelaten	individu	indruk	inleven	interesse	(ge-)ïrriteerd	J	jaloers	jammer	jazeggen	jeugd	jeugdcriminaliteit	jezelf zijn	jokken	K	kattig	kinderachting	klagen	klieren	klikken	kluns	knuffel	koppig	krenken	(ge)krenkt	kribbig	kritisch	kwaad	kwetsen	(ge)kwetst	L	laatste woord willen	lachen	lacherig	last	lastig	lekker	leuk	lief(-de)	liegen	list	lijden	loverboys											
M	macho	machtig	machteloos	mat	medelijden	meedoen	mening	minachten	minderwaardig	misbruik	mishandelen	mishandeld	mislukken	mislukkeling	moe	moed	moeder	moedig	moedeloos	mokken	mopperig	N	nachtmerrie	neef	neerleggen	neerslachtig	nee-zeggen	negatief	negeren	nerveus	nicht	niet geaccepteerd	niet op je gemak	nieuwsgierig	nijd(-ig)	normaal	normen	nutteloos	O	oma	onecht	oneerlijk	onfatsoenlijk	ongelukkig	ongeremd	ongerust	onhandig	onmenselijk	onrustig	onschuldig	ontheemd voelen	ontspannen	onzeker	oordeel	oordelen	opa	op m'n gemak	opdringerig	opgelucht	opgewekt	opgewonden	opscheppen	opstandig	opvoeding	ouders	overbodig	overdrijven	overgewicht	overspannen	P	paniek(erig)	(ge)pest/pesten		
P	pijn	(ge)plaagd	plezier	plezierig	pluim	populair	positief	praten	prettig	protserig	Q	R	raar	ramp	rechtvaardig	rel	respect	roddelen	roken	rot	ruimte geven	rustig	ruzie(-makerig)	S	saai	saamhorig	samen	samenleven	samenleving	schamen	scheiding	schelden	schreeuwen	schrikken	(ge)schrokken	schuld(-ig)	serius	slaan	slapen	slijmen	soepel	sociaal	sorry zeggen	spannend	spelen	spijt	spontaan	sportief	stelen	(be)stolen	sterk	stil	stiekem	stoer	stom	stout	straf	(ge)straf	(ge)streeld	strelen	streng	succes	succesvol	T	teleurgesteld	terneergeslagen	tevreden	toegeven	toewensen	treurig	(ge)troost	trots	trouw	twijfel
U	uiten	uitgaan	uitgebuit	uitgedaagd	uitgelachen	uitgesloten	uitgestoten	uithoren	uitschelden	V	vader	vandalisme	veeleisen	verantwoordelijk	verbaasd	verdrietig	vergeven	verhuizen	verlangen	verlaten	verlegen	verliefd	verlies	verliezen	vernederd	vernietigen	verraden	verschillen	vertrouwen	verveeld	vervelen	verwend	verwonderd	vloeken	voldaan	volgzaam	vreemd	vreugde	vriend	vriendin	vriendschap	vrij	vrolijk	W	waaghals	waaghalzerij	waardeloos	waarden	waardevol	walgen	wantrouwend	weerbaar zijn	weigeren	willen	winnen	woedend	wraak	X	Y	Z	zacht	zachtvaardig	zeker	zelf	zelfbeeld	zelfvertrouwen	zenuwachtig	zielig	zijn zoals je bent	zinloos	zinloos geweld	zorgeloos	zorgen	zorgzaam